

Проф. Драгиша Ђоковић

ПРИВРЕДА ЦЕТИЊА 1918—1941

Цетиње спада у градове код којих је корелација између града и околине толико наглашена, односно међузависна (узајамно претпостављена), да их је неупутно одвојено посматрати. Прилазећи задатку да дамо приказ развоја цетињске привреде у међуратним годинама, с обзиром на међузависност и повратне токове привреде и становништва Цетиња и његове околине, претходно омеђимо шири простор нашег посматрања. Чини нам се неизбежним да то буде, условно узев, територија данашње цетињске општине, без обзира на то што се у суштини ради о привреди града Цетиња. А затим, да не би било сасвим исправно ако бисмо се стриктно држали само периода 1918—1941, ако се, макар и у најкраћим цртама, не бисмо осврнули и на ранији период, и то, прво, због неопходне „везе“, а онда и зато што су многи базични елементи из претходног времена наставили да „живе“ и преплићу се са новонасталим, или, тачније, да се с њима сукобљавају.

Разумије се, прије осврта на међуратни период потребно је да нешто кажемо о природним ресурсима и производним снагама Цетиња, а онда и о тадашњим продукционим односима у југословенским односно црногорском друштву и у Цетињу.

Готово да није потребно подсећати на општепознату чињеницу да је производња материјалних добара основа сваког друштва, па и уже заједнице, и да производња зависи од развијености материјалних производних снага и адекватности производних односа (укључив производне услове, количину и квалитет рада, продуктивност рада, науку и др.), што, опет, не значи да у друштву, осим производње, нема и других дјелатности (културне, научне, спортске, политичке итд.) и да оне не утичу на производњу и мијењање производних односа. Ипак, истичемо ово због веома

изражених специфичности привреде Цетиња у контексту ових категорија.

Према тадашњој истражености, природни ресурси Цетиња су били релативно оскудни, и то како они у земљи (рудаче, нафта, земни гас и др.) тако и ресурси биосфере (вода и хидропотенцијал, земљиште, биљни и животињски свијет). А ни други природни услови овог подручја нијесу нарочито повољни (клима, стабилност тла, плодност земљишта, распоред водених токова и падавина итд.). Тачније, природа овдје није била дарезљива.

Производне снаге Цетиња су у том периоду биле на доста ниском нивоу развијености (средства за рад, техничко-технолошки ниво, сировинска основа и енергетски потенцијал, производно-индустријско искуство, организованост, радне навике и квалификованост дијела радно-способног становништва и др.). Ако томе додамо још и: неповољне односе у процесу производње (капиталистички друштвено-економски систем); незавидан политички статус Црне Горе у Краљевини Југославији са становишта равноправности; аграрну пренасељеност цетињског рејона цијењену кроз однос: обрадиве пољопривредне површине — становништво; изразиту заосталост села; одсуство већих тржњних вишкова, индустријских предузећа и радника; изразито оскудан финансијски капитал (који је био један од основних лимитирајућих фактора бржег привредног развоја); сиромашан тзв. „фиксни капитал“ (стручно знање) и др. — лако је разумјети зашто је привредни и општи развој Црне Горе и Цетиња био ако нестагантан — а оно знатно успорен.

Тадашњу привреду Цетиња, као релативно хомогене просторне, економске и социјалне средине, карактерисале су и неке специфичности, произашле из историјског наслеђа, природних облика простора („камено море“ са Цетињем у окружењу), демографских и других кретања, који су Цетиње са околином чинили јединственим миљеом.

Ради цјеловитости представе о тадашњим општим одликама и потпуности „слике“ оновремене привреде Цетиња, потребно је истаћи још један моменат. Наиме, престанком црногорске државности и Цетиње је изгубило дотадашњи политички и привредни примат и значај, што је за посљедицу имало заустављање почетних позитивних привредних токова, нарочито оних из периода 1878—1914, у којима су значајан фактор привредног живота били и сама црногорска држава и њен владар, иако се о некој економској политици државе у правом смислу ријечи тешко може говорити све до краја XIX и почетком XX вијека, и поред тога што је држава најранијих законодавним актима, почев од владике Петра I, првенствено регулисала разна питања привредног живота.

Потребно је још једном подсетити да Цетиње у свом вишевијековном постојању никада није доживјело значајнију популациону, урбану или економску експлозију, јер никад није било ни саобраћајно раскршће, ни средиште развијеног привредног регио-

на или значајнији индустријски, трговачки или банкарски центар, па чак ни већи војни логор. Оно се тек прије стотинак година почело трансформисати из руралног у урбани тип насеља. Међутим, ни прије тога никада није било „право“ село, већ готово од настанка центар од националног значаја. И то је његова посебност. Оно је увијек дјеловало доста „појединачно“ и није имало нарочите узајамне везе са стварањем и системом осталих градова у Црној Гори (изузимајући период 1878—1914), нити је битније утицало на регионални развој привреде Црне Горе као некакав „пол раста“ или центар из кога би зрачиле динамичке снаге на развој околине. Цетиње није било ни главни „медијум“ привредног развоја Зетске области, односно бановине, иако је било њено сједиште. За Цетиње не важи „правило“ да је урбанизација главног града условљена привредним развојем, већ је ту био пресудан стратешко-политички фактор.

Као сједиште Зетске бановине Цетиње није имало ранији свеопшти квалитет, утицај и аутономни степен одлучивања. За дужи период је изгубљен тешко стицан и тешко мјерљив квалитет и примат у свим сферама друштвено-економског живота.

Скоро деценију (1912—1922), у „ненормалним условима“ (услјед ратова, а потом окупације и несређених прилика првих година по ослобођењу и уједињењу), као и битно измијењених политичких, институционалних и економских услова, привредни развој Цетиња је био скоро потпуно запостављен. Због тога је нужно, најкраће, „устопавити везу“ с претходним периодом, и то у мјери која омогућава што потпуније сагледавање посљедица насталих због прекида тог континуитета, као и због тога што су се многи процеси започети у Црној Гори у периоду 1878—1912. године одвијали и успорено и са закашњењем у односу на оне који су се одиграли раније у појединим дјеловима Југославије (Словенији, Хрватској, Војводини), а нарочито у земљама Западне Европе, као што су: процес формирања трговачког, банкарског и индустријског капитала; развој робноовчаних односа; формирање већих индустријских центара са бројном радничком класом; успостављање таквог система комуникацијских веза који би допринио бржој циркулацији роба, људи, капитала, услуга и транспорта; стварање релативно великих тржних вишкова из окупљене пољопривреде; концентрисање капитала и стварање моћних финансијских и трговачких центара; нарастање противурјечности и класних сукоба, али и све већа организованост радничке класе у борби за своја права, итд. У Црној Гори ти су се процеси одвијали са знатним закашњењем, односно развој капиталистичких елемената и односа успорено је текао у условима још јаким патријархалних односа (истина, у раслојавању, иако ће се они још дуго преплитати с новонасталим у симбиози условљености и противурјечности); доминације ситноселачког посједа и малих тржних вишкова у пољопривреди; мале акумулације капитала и слабе ефективне новчане тражње; несавладаности простора и слабих

спољних и унутрашњих веза комуницирања; неадекватно оформљеног унутрашњег тржишта, као јединственог; непостојања банкарске мреже и сопственог новца; непостојања индустрије и радничке класе; примитивног система платног промета итд. — као битних карактеристика привреде Црне Горе и Цетиња до ослободилачких ратова (1876—1878). Нијесу изостале ни епидемије („шпањолица“ и др.). Неки од ових елемената карактеристични су и за каснији период.

Црна Гора до 1878. године није имала ни градских насеља (мрежу градова), осим Цетиња и Црнојевића Ријеке, па, разумљиво, ни већих трговачких центара, што је њено становништво приморало да се оријентише на инострана тржишта — на пограничне градове у Аустрији и Турској: Котор, Подгорицу, Скадар, Никшић и др., гдје је продавало и куповало (задовољавало неке животне потребе). Најчешће је набављана индустријска и занатска роба, али, илегално, и оружје, муниција и барут. Међутим, та су тржишта често затварана, због поремећаја у привредним односима Црне Горе са тим земљама, па је црногорски сељак био принуђен да сам произведе што више (поред хране, још и одјећу, обућу, пољопривредне алатке и др.) и тако смањи зависност од иностраног тржишта. У таквим условима кућна радиност, иако примитивна, донекле надокнађује недостатак индустријских и занатских производа. Ипак, са нарастањем потреба, становништво је било приморано да напреже снаге како би производило што више и за тржиште, у условима још увијек природних облика производње, недовољне друштвене подјеле рада, мале новчане куповне снаге и ниског стандарда. О условима за неки бржи развој привреде, посебно индустрије, чија је револуционарна улога у економском преображају сваког друштва и средине од примарног значаја, још није могло бити ни говора.

Због несразмјере између нивоа пољопривредне производње и броја становништва које је требало да се исхрани и све веће „глади“ за новцем којим би се куповало оно што се код куће не производи, највећи дио пољопривредних домаћинстава се лишава трошења дијела сопствене производње, и то најквалитетнијих производа, и износи их на продају. Тако формиран тржни „вишкови“ утирала су пут трговачком капиталу, развоју робно-новчаних односа и повећању црногорског извоза. То је омогућило да се постепено афирмише и повезује и домаће тржиште, нарочито послје ослободилачких ратова; да се увећава имовинска диференцијација; да се формира слој трговаца и банкара, прије свега из реда главара и чланова владајуће куће Петровића. Са тиме је упоредо текао и процес формирања државне власти.

Послије Берлинског конгреса и релативно дужег периода мира, уз увећање државне територије новоослобођеним крајевима (Никшић, Подгорица, Бар, Улцињ, Колашин, Шавник, Жабљак, Андријевица), у Црној Гори долази до полета привредне актив-

ности. Већ крајем XIX вијека прилично је био развијен трговачки капитал.

У новоослобођеним градовима затечени су доста развијени занати и трговина; тада долази до градње и нових путева између градова; до остварања нових пазара и дућана и, с изласком на Море, отварања могућности ширих веза са свијетом; до издвајања група релативно крупних трговаца, који се баве и извозом и увозом (извозе се риба, стока, кожа, руј, дрво и др., а увозе жито и индустријски артикли). Тако је трговина преко ширења робноновчаних односа и тржишта постала једна од најзначајнијих привредних дјелатности у Црној Гори, а трговачки капитал најразвијенији облик капитала и један од битних фактора формирања банкарског и индустријског капитала. Од акумулације трговачког капитала (домаћег и страног) формирано је у првој деценији овог вијека неколико банкарских кућа и мањих индустријских погона, а јављали су се и ортаклуци и акционарска друштва. Но, све више продире и индустријски капитал иностраног поријекла (италијански и аустријски), што, уз друге услове, омогућава да се све више и све брже афирмишу капиталистички елементи и односи у црногорском друштву.

Уклијештен између трговца (коме сада јефтино продаје производе), банкара и зеленаша (који му давају шкрте и веома скупе кредите), уз све већу конкуренцију индустријских производа (претежно увозног поријекла), и све већих обавеза које му намеће држава (путем кулука, пореза и других дажбина), ситни и средњи сељак су се нашли у незавидном положају, из кога излаз налазе у бјежању са села и одлажењу у печалбу (у Америку и друге крајеве — само 1900—1909. године у Америку је отишло око 11.000 Црногораца). На другој страни увећава се број богатих главара, трговаца и сеоских газда (војвода Лазар Сочица, Божо Петровић и Петар Вукотић, поп Ђока Мијушковић, трговци-извозници Вуко Вулетић, Стеван Лукачевић и Аким Марић; Уобогатио се и сам књаз Никола, а Цетињска митрополија је била најбогатији посједник). Са нарастањем државног апарата и његових потреба расли су и терети на сељака у виду кулука и разних дажбина, поред онога што су из његовог скромног прихода исавали зеленаша, трговци, попови и двор. Путем исцрпљивања ситног сељака капитализам је — уз тешке муке — ипак чинио прве кораке на тлу Црне Горе.

Тржиште је, као што је познато, општи услов за постојање капиталистичког начина производње. А обим и ширење тржишта, опет, зависе од начина и обима производње, односно, оно је истовремено и услов и посљедица капиталистичке производње. У свом развоју капиталистички начин производње, ширећи робну производњу, нужно развија и тржиште. Трговац остварује профит из цијене роба које продаје или тиме што у њима већ постоји вишак вриједности. Развој капиталистичких елемената, робноновчаних односа и формирање трговачког капитала у Црној Гори кра-

јем XIX и почетком XX вијека то потврђују. Међутим, свеукупна заосталост производних снага и црногорског друштва у цјелини били су снажан фактор успоравања бржег и квалитетнијег привредног развоја, посебно Цетиња, у том периоду. Другим ријечима, без развоја материјалних производних снага — тог увијек неопходног револуционарног фактора који кида окове старог — нема прогреса.

*Опште друштвено-економске прилике у
Југославији између два рата*

Ослобођење (1918) је многе крајеве Југославије затекло на нивоу изразите неразвијености (увећане ратним разарањима и пљачком), а нарочито дјелове земље, у којима су вођене дуготрајне ратне операције, а окупација била суровија (Македонија, Србија и Црна Гора). Релативно висок степен неравномјерности привредног развоја појединих дјелова Југославије до уједињења посљедица је историјског наслеђа. Доцније су те разлике бивале све веће, што је битно обиљежје капиталистичког (класног) система, у коме снаге тржишта не омањују већ продубљују неједнакост. Законитост је тржишних закона да се индустрија, с пратећим дјелатностима, трговина, банкарство, осигурање и друге активности концентришу у одређеним мјестима и регионима, препуштајући остале дјелове земље заосталости. У капитализму је правило да једанпут стечена предност показује тежњу да се стално задржи.

Закони тржишта, неометани и неусмјеравани свјесном и планском акцијом друштва, утицали су да се на другим подручјима развију пропулзивније привредне дјелатности које су обећавале већи профит него у Цетињу. Тиме су већ присутно политичко незадовољство и тензије — повећани код становништва Цетиња и Црне Горе, нарочито радника, сиромашних сељака и дијела интелигенције, што је изражавано штрајковима, сукобима с полицијом и на друге начине, посебно у периоду 1932—1941. Другим ријечима, у све оштријој форми су испољаване противурјечности тадашњег друштва и односа у њему.

Тадашње власти нијесу чиниле никакве озбиљније кораке да ојачају јавни сектор и да преко њега бар донекле ублаже привредне проблеме (изградња инфраструктурних објеката и сл.), као претпоставку за бржи развој привреде, прије свега индустрије. Обећања да ће се инвестирати и градити било је и одвише у вријеме избора и изборних агитација, али су она по изборима остала само обећања (случај са јадранском жељезницом и сличним објектима).

Краљевина Југославија је, иначе, била у полуколонијалном односу према иностраном капиталу, који се профитерски и шпекулантски понашао без ограничења, а улазио је у земљу преко

банака, шпекулишући оснивањем фирми, са зарадама на разлици курса динара, који је вјештачки лодешаван (шпекулације с девизама, вредносним папирима, у терминској трговини, с храном и војним набавкама итд.). Шпекуланти су згртали велике зараде, од којих су дио давали појединцима из највиших државних врхова, онима који су им омогућавали шпекулације. На другој страни су владали беспарица, незапосленост, велика оскудица и низак ниво животног стандарда, нарочито радничке класе и сиромашног сељаштва, посебно у околини Цетиња.

Регион Црне Горе остао је привредно депресиван у читавом међуратном периоду, нарочито у вријеме привредне кризе. „Идиотизам сеоског живота“ (Маркс) утицао је као скуп подстицаја на покретљивост становништва, нарочито виталног контингента радно-способног становништва. Цетиње с околином било је подручје традиционалне миграције, чиме је стално сиромашена демографска структура, која је узроковала и бројне политичке и социоекономске посљедице.

Опште друштвено-економске прилике у Црној Гори и Цетињу (1918—1941)

Суштинске промјене настале послје 1918. у политичком и уопште друштвено-економском животу и статусу Црне Горе имале су, разумљиво, јаког утицаја и на развој и смјерове привредних токова Цетиња. Прве послјејератне године (све до 1924) биле су изузетно тешке за Цетиње, како због политичких тако и због економских прилика. Већ смо рекли да су Црна Гора и Цетиње изашли из посљедњих ратова и окупације економски крајње изнурени. Присталице краља Николе, потпомогнуће из иностранства, изазвале су оружану побуну почетком јануара 1919. године. Најжешће борбе су вођене управо око Цетиња и за Цетиње. А чим је побуна енергично и брзо скршена, власти су, поред других мјера, ограничиле кретање чак из села у село без специјалне дозволе, а на другој страни комитске дружине су нападале по друмовима. Такво стање траје, углавном, све до 1924. године.

У тако ненормалним приликама, отежаним још и slabим саобраћајним везама, честим прекидима у транспорту робе и путника, узастопним неродним годинама и присуством већег континента војске коју је требало хранити, снабдијевање становништва Цетиња храном и другим животним потребама било је доста лоше и нередовно (недостајало је хране, лекова и новца, јер чиновници, пензионери и инвалиди често нијесу примали плате ни за по три мјесеца, а реквизиција одузета од сељака није плаћана).

Индустрија

За Цетиње се може рећи да између два свјетска рата није имало „правих“ индустријских предузећа, ако се „занемари“ по-

стојање омање електричне централе, снаге 200 KW, која је, углавном, служила за приватну и јавну расвјету; штампарије која је имала више културни него економски значај; два парна млина (Ковачевића и Милошевића) и мали погон за производњу тјестенине („паште“).

За потенцијалне привредне инвеститоре и улагаче финансијских средстава — Цетиње у том периоду, није било привлачно из више разлога. Прво, што није имало повољну транзитну локацију (било је недовољно саобраћајно повезано и отворено према осталим дјеловима земље); затим, због оскудне сопствене сировинске основе, односно знатне удаљености од сировинских извора снабдијевања (високи транспортни трошкови); немогућности обезбјеђења потребне квалификоване радне снаге; лоше перспективе за добит из намјераване инвестиције (неповољан однос новостворене вриједности према ангажованим средствима и структури новостворене вриједности); малих могућности за добијање повластица приватног предузетника при инвестирању; незнатних девизних ефеката; необезбјеђене погонске енергије и индустријске воде; готово никаквог фонда индустрији неопходних пратећих дјелатности (комунални фондови); релативно велике удаљености потенцијалних конзумних центара итд. Ово утолико више што су се тадашњи приватни (домаћи и инострани) потенцијални инвеститори и њихови кредитори, изводећи рачуницу, опредјељивали само према индивидуалном рентабилитету, не водећи рачуна и о друштвеној корисности инвестиције, односно што индивидуалним рентабилитетом нијесу обухватани сви они тзв. изведени ефекти који настају изван непосредне инвестиције.

На примјеру индустријског развоја тадашњег Цетиња и Црне Горе потврдило се да се развој привредно заосталих подручја и региона, какви су Црна Гора и Цетиња, не може обезбједити полазећи само од индивидуалног рентабилитета приватног инвеститора.

То се може постићи са становишта друштвеног рентабилитета, укључивањем не само економских, већ и социјалних, културних и политичких интереса друштва.

Пољопривреда

Положај међуратне пољопривреде, као главне привредне области у Црној Гори и цетињском рејону,¹ био је изузетно тежак. Релативно висок прираштај становништва уз примитиван начин обраде земље, поред других негативних фактора, довео је до појаве аграрне пренасељености (31.899 становника у субре-

¹ Цетињски рејон у овом раду подразумјева територију данашње општине Цетиње, пошто је то релативна хомогена просторна, економска и социјална целина коју карактеришу заједничке тежње, потребе и интереси становништва.

гији у 1931 — на 3.378 хектара ораница, ливада, вртова, башта, воћњака и винограда, тј. без пашњака, бар и трстика), која је, опет, изазвала повећање броја незапослених и недовољно запослених, одласке у печалбу, даље уситњавање диобом домаћинства ионако ситних пољопривредних газдинстава, нарушавање равнотеже између ратарства и сточарства и издржаваних и оних који остварују доходак од пољопривреде итд. У таквој привреди могућности за акумулацију биле су исувише скромне, чак минималне, и смањиване су сразмјерно релативно брзом прираштају становништва. А пошто се повећавао проценат непроизводног становништва, могућности за значајнија улагања у градску привреду и пољопривреду бивале су све мање. Подстицајне мјере капитализма (који је већ био продро у пољопривреду и на село Црне Горе) за повећање производње за тржиште имале су релативан, углавном ограничен ефекат гледано са становишта битних измјена, што је и схватљиво ако се има у виду сплет наслијеђених проблема, тако да у условима тадашњег југословенског друштва и датог карактера власти нијесу могле разрјешавати нити битније утицати на положај и структуру привреде (па ни пољопривреде) овог рејона.

Ионако мали земљишни посјед (једва нешто више од пола хектара оранице по домаћинству: 3.001 хектар ораница на 5.937 домаћинстава у 1931. години), с екстензивним карактером газдовања, ситносопственичким односима, а у све већој оскудици хране, сељак сужава површине под крмним биљем, што доводи до све већег угрожавања сточног фонда. Земља је била скупа у слободном промету, јер је понуда била незнатна. Такво стање, разумије се, није омогућавало повећање дохотка и „долажење“ до новца, па се сељак цетињског рејона довијао на разне начине да ублажи немаштину. Прибјегавао је и раскрчивању и девастирању ионако деградираног шумског фонда, присвајању комуна (те заједничке својине над пашњацима, утринама, шумама и водама), прављењу подзида на стрмом земљишту, разоравању вртача и сјечи брсти и лисника, као и шума ради продаје огревног дрвета, чиме су још више смањиване шумске површине, а погоршавана структура сточног фонда (држање коза на рачун оваца и крупне стоке — говеди: 4.865 грла на 5.937 домаћинстава у 1931. г.). У периоду 1932—1939. цијене производа које је сељак куповао биле су за 35—75% веће од цијена по којима је продавао сопствене производе.

Поред осталих недаћа, посебно треба истаћи недостатак воде и недовољан распоред водног талог на подручју овог рејона. Нестација воде, дуге лјетње суше, управо у вегетационом периоду, периодске поплаве и повремене акумулације воде подно Цетињског поља и по крашким вртачама, велика ерозиона дејства и слаб квалитет продуктивног тла — само су неке од неповољних физичко-географских, односно природних услова за живот у овом кршу. Недостатак воде, тог важног фактора за развој пољоприв-

вреде, нијесу могле надомјестити цистерне, услови, бунари и локве, које су сељаци правили по селима и пашњацима.

Црна Гора није имала довољно хране (годишње је недостајало преко 40.000 тона жита), па се поред великих количина шећера, масти, тјестенине и др. морало увозити жито и брашно. Црна Гора је могла да понуди другима у нешто већим количинама само: стоку, односно месо, рибу и нешто маслиновог уља, љековито биље и дрво. Цетињски рејон је био још оскуднији са храном од Црне Горе, јер је морало да обезбиједи прехрану релативно великом броју становника, војске, ђака и транзитних посетилаца, а то није могла да осигура ближа околина Цетиња.

Квалитет сточног фонда био је доста слаб (поред говечета пасмине „буша“, гајене су овце и козе такође ниских продуктивних својстава), па је неадекватан квалитет меса отежавао пласман стоке за извоз тако да је изражено, просјечно годишње, до 50.000 тона меса у живој стоци (на Малту, у Италију, Грчку, Француску). Стање у живинарству (18.609 комада), пчеларству (882 кошнице у 1939) и рибарству било је такође незадовољавајуће. Истина, на Скадарском језеру цеклински рибари су ловили и до 2.000 тона рибе годишње (укљеве, шарана, јегуље, скакавице), али на доста примитиван начин. Тим количинама снабђивано је Цетиње, а дио је прерађиван у Ријечи Црнојевића и извожен.

Неповољном стању доприносили су и сељачки дугови, који су по тежини у начину рјешавања довели до апсурдне ситуације. Наиме, они су по висини, по могућностима отплате и политичком проблему нарасли до те мјере да је држава морала прогласити мораторијум (од 1932—1936), али је он више користио кредиторима (банкама) него сељацима. У међувремену продата су многа сељачка имања у бесцјене од стране Хипотекарне банке и других зајмодаваца (у 1934. години Хипотекарној банци су дуговали сељаци цетињског среза 39,5 милиона динара). Кредитно задругарство је тиме било потпуно умртвљено, пошто сељак није могао да отплаћује ни раније узете кредите. У овом периоду основане су и задруге чији је циљ, углавном, био да побољшају начин прибављања новчаних средстава селу, па су као такве биле кредитног карактера (било их је три врсте у Црној Гори па и Цетињском рејону: аграрне, земљорадничко-кредитне, и мјесне задруге за пољопривредни кредит). У сточарству је била присутна наполица („мљекарина“), а и у пољопривреди. Имања Цетињског Манастира давана су у закуп или под аренду.

Од обвезница на име ратне штете, као ни од репарација, сељак није добио тако рећи ништа, јер су трговци и зеленаци од њега откупљивали обвезнице по неповољној цијени (1.000 за 99 или 100 динара). Иако су сељачки дугови замрзнути због несносног стања и масовних продаја у бесцјене дужничких имања од стране банака, чију је наплату спријечио рат (1941), даља пауперизација, повећање незапослености, све масовнија појава напо-

лице и најамништва (процјењује се да је на подручју цетињског рејона било преко 250 надничара, слугу, кућних помоћника и дјеце која су радила код рођака под видом „рођачке помоћи“), тог полуфеудалног понижавајућег и грубог експлоатисања беземљаша и градске сиротиње — нијесу заустављени.

„Сељачко братство” и „Сељачка самопомоћ”

У условима тешких полицијских програма и илегалног рада Партија је настојала да у легалним организацијама и удружењима створи своја упоришта (у УРСС-овим синдикатима, трговинским коморама, културно-умјетничким и спортским друштвима, у школама, на универзитетима). Док је напредна интелигенција и студентско-школска омладина била организована на универзитетима и школама — преко разних удружења, а радници у синдикате, спортске и друге организације и удружења — сељаштво у Црној Гори, иако најбројније, није имало своје организације која би га повезала и ујединила са радничком класом и напоредном интелигенцијом у борби против експлоатације, сиромаштва и безакоња, за национално и социјално ослобођење.

На иницијативу ПК КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак и Метохију, оснива се у Црној Гори (крајем 1937) друштво за економско и културно подизање села и сељака „Сељачко братство“, које је имало своје мјесне организације у сљедећим селима данашње општине Цетиње: Косијери, Доње Бјелице, Рваши, Добрска Жупа, Пачараће, Друшићи, Горњи Брчели, Грађани, Бобија, Веље Брдо, Штитари, Прекорница, Додоше, Бјелице Горње, Чеклићи, Подгор, Дујево, Улици, Метеризи и у граду Цетиње.

Иако без неких већих материјалних средстава (друштво их је формирало од чланских улога и добровољних прилога) „Сељачко братство“ се одмах ангажовало и настојало да задобије повјерење и оправда своје постојање, па је приступило организовању сељака на пружању помоћи најсиромашнијим породицама, на изградњи путева, вода, домова културе, читаоница, литерарних, забавноспортских организација и удружења. Посредовало је у мирењу у споровима и зађевицама међу члановима и селима, пружало помоћ у случајевима смрти члана сиромашне породице и др.

На основу такве активности нагло је растао ауторитет и број организација и чланова друштва. То полицији и властима није измакло из вида, па су већ у августу 1938. године отпочеле масовне забране рада организација „Сељачко братство“, да би их 1939. године коначно забраниле.

Међутим, Партија проналази нове могућности за дјеловање на селу, па се на њену иницијативу формира, на задружној основи, покрет познат под именом „Сељачка самопомоћ“ (јесен 1938. год.).

Оснивање „Сељачке самопомоћи“ значило је другу етапу у развоју сељачког покрета у цетињском крају и Црној Гори уопште. Тај се процес није могао зауставити ни grubим полицијским методама и забранама. То је, уједно, представљало и нову могућност за идејно-политички утицај Партије на сељачке масе, поготово на сиромашно сељаштво, какво је у већини и било у цетињском крају. У том циљу оснивају се земљорадничке набавно-продајне задруге „Сељачка самопомоћ“, са продавницама, а доцније се, у оквиру њих, развијају и друге дјелатности (откупне станице, ресторани друштвене исхране, адвокатуре, задружна амбуланта са лекаром и др.). Оснивачка скупштина „Сељачке самопомоћи“ одржана је на Цетињу 18. септ. 1938 (у сали Дома слободе). Међу првих пет биле су продавнице на Цетињу и Ријеци Црнојевића.

У позиву за оснивачку скупштину стоји да је циљ и задатак „Сељачке самопомоћи“ да: помаже сељаку у борби против глади и спасавању од глади; да помогне и притекне у помоћ најсиромашнијим и, у том циљу, прикупља помоћ; да отвори задружне продавнице и откупне станице у којима ће се продавати жито и брашно знатно јефтиније него у трговини и које ће радити без профита, јер је циљ задружног покрета, између осталог, и борба против шпекуланата и лихвара; да се бори против превеликих пореза и других дажбина: да заштити сељака од трговачких посредника при откупу стоке, вуне и других производа сељака; да захтијева од органа власти да отварају јавне радове и да бесплатно превозе жито за потребе сељака и др. У ствари, да се чланови „Сељачке самопомоћи“ ставе у повољнији положај од сељака који су директно упућени на трговце и шпекуланте.

За врло кратко вријеме „Сељачка самопомоћ“ је успјела да развије живу активност, базирану на средствима до којих је дошла путем чланских улога (50 дин. плус 5. дин. уписаина) и кредита добивених од „Господарске слоге“ из Загеба, код које се и учланила, након што је одбио да учлани „Савез српских задруга“ у Београду. Жито које је продавано у продавницама „Сељачке самопомоћи“ било је јефтиније и 25—30% од оног у трговини, што је утицало да се број организација и чланова стално увећава, да расте ауторитет „Сељачке самопомоћи“ и утицај и повјерење у Партију на селу и код сељака, а нарочито код сељачке омладине, тако да је већ 1940. године у „Сељачку самопомоћ“ Црне Горе било учлањено 10.000 породица са 50.000 чланова у 17 филијала.

„Сељачка самопомоћ“ проширује своју дјелатност и на област здравства, просвјете и на социјалном плану, па оснива Здравствену задругу на Цетињу (рат је омео оснивање апотеке); отвара ресторан на Цетињу (1940) да би се „поштено сиромашном чиновништву помогло“ у исхрани. Храна у том ресторану била је за 26—30% јефтинија него у комерцијалним локалимa, што је имало запажен политички одјек и успјех. Приступа се и подизању домова културе у Цеклину и у Метеризима; а на Цетињу је

отворена и бесплатна адвокатока канцеларија, у којој су давани правни савјети сељацима и која је заступала сиромашне сељаке пред судовима. На Цетињу су, у оквиру Здравствене задруге, практиковани и бесплатни љекарски преглед и мање љекарске интервенције; а на том принципу формиране су и подружнице „Студентске самопомоћи“ и подружница Задружне омладине (у Бајицама, 1940. године), којој је био задатак да окупља сеоску, посебно женску омладину, васпитавајући је у духу другарства и солидарности, напредних идеја и схватања, као и да је преко предавања упознаје са савременим достигнућима и газдовањем у пољопривреди, у области хигијене и др.

Међутим, и полиција појачава контролу и интервенције над радом „Самопомоћи“, увиђајући да се село све више окреће против власти и режима и да Партија задобија све веће симпатије и ауторитет на селу.

У тим и таквим условима „Сељачка самопомоћ“ и њене организације дочекују рат — који ће показати, између осталог, да је овај покрет оставио дубок траг на селу које се масовно укључује у народноослободилачки покрет и револуцију.

Привредна криза се продубљује, повећава понуда радне снаге, праћена ниском најамнином; јавља се све већа диференцијација и у граду и на селу; нарастају и заоштравају се класне супротности итд. Психоза која је најављивала свјетски рат појачавала је напетости и сукобе у друштву, али и поспјешавала све већу организованост радничко-сељачких слојева, предвођених комунистима, да се одупру најлазећим опасностима и очигледној намјери управљачког врха да земљу упрегне у кола фашистичких сила — Немачке и Италије.

У структури становништва цетињског рејона, према попису из 1931, упослени у јавним службама, трговини, саобраћају, индустрији, занатству, слободним занимањима и војски — чинили су 29,4%. Осталих 70,6% становника било је у пољопривреди, шумарству и рударству. Према томе, око 30% становништва града Цетиња било је упућено на снабдијевање пољопривредним производима из најближег окружења, а сељачка домаћинства, опет, према цетињском тржишту. Међутим, понуда и потражња прехрамбених производа биле су у великом раскораку, јер мали тржни вишкови из пољопривреде овог рејона нијесу могли задовољити потребе становништва Цетиња. Куповна снага становништва Цетиња, иако релативно скромна, била је већа од укупно понуђених тржних вишкова. То је Цетиње чинило скупљим од других градова, па су чиновници имали и посебан — специјални додаток на скупоћу. Поједина домаћинства у Цетињу имала су своје баште и њиве у Цетињском пољу, што им је омогућавало допунско снабдијевање и приход. Лист „Зета“ из 1930. године даје рељефну слику стања на цетињском сеоском подручју: „Рђави услови живљења на селу, слаби станови, а још слабији намјештаји у сеоским кућама, чији укућани често станују заједно са стоком

доста слаба исхрана, јер сељак све што има љепше и боље донесе на пијацу да прода приморавају сељака да бјежи са земље ”

Трговина

У Цетињу је трговина по значају била прва привредна област у овом раздобљу, а у широј околини друга, одмах иза пољопривреде. Услови за њен развој били су повољнији него за друге привредне дјелатности, јер је Цетиње било настањено бројним чиновништвом (град је имао 6.366 становника у 1931. години), запосленим у јавним службама, војним, судским, образовним, културно-просвјетним и другим институцијама и установама. Поред осталог, као сједиште Зетске области, односно бановине, имало је велики административно-управни апарат, Команду Зетске дивизије, Пјешадијски жандармеријски пук Војни округ, Војну болницу, неколико банака, Окружни суд, Среско начелство, Државну болницу, Гимназију, Учитељску и Основну школу, Богословију, Дирекцију ПТТ, музеј, Позориште, Митрополију и друге установе и институције. Потребе и куповна моћ ових установа и њиховог чиновништва били су такви да су омогућавали релативно брз развој трговине. Уз то већ су били развијени робноновчани односи, тржиште новца и кредита, још раније формиран слој трговаца, а трговина се већ била афирмисала као уносна дјелатност, у којој се брзо долазило до богаћења, лаке зараде, а са њима и већег угледа у друштву; стално су се побољшавале везе и циркулација роба, новца и људи, односно и други услови за развој ове гране.

Истина, постојали су и неки ограничавајући фактори. Између осталог, трговина је била уситњена (много примитивних радњица, без уређеног и уредно вођеног књиговодства); транспортни трошкови су били високи; трговина није имала одговарајући расхладни, складишни и продајни простор, нити је била опремљена уређајима за савременији начин трговања и опслуживања потрошача; оскудијевала је у обртним средствима итд. У таквим условима није било могуће стварање већих залиха и резерви, уредно и континуирано снабдијевање, нарочито лако кварљивом робом, што је за посљедицу имало честе несташнице и прекиде у снабдијевању становништва том робом, а био је оскудан и асортиман. Разумије се, без негативног одраза на цетињску трговину није била ни свјетска економска криза. Чак је веома оштро утицала на прилике у Црној Гори и Цетињу.

Као административни центар Области, односно Бановине, и град са мноштвом институција од значаја за ширу околину, Цетиње је било доста фреквентно. Људи су га посјећивали ради лијечења, школовања, куповине, обављања административних, судских и других потреба и послова. Поред пролазника, у њега су се тако рећи свакодневно сливале масе сељака из ближе и даље

околине, који су доносили своје производе на цетињску пијацу, куповали у њему индустријске производе и тражили услуге. А тој прометној живости су доприносили и домаћи и инострани туристи, војска, ђачке екскурзије, службене и пословне посјете. Све је то давало живост и релативну прометност Цетињу. Истина, то је била претежно трговина на мало, јер неких већих трговачких кућа није било, иако је укупно узет промет био доста обиман (житарица, меса, колонијалне робе, воћа, поврћа, огревног дрвета и др.).

Умјесто ранијих трговаца (принчева, војвода, племенских капетана и попова), сада је израстао нови слој трговаца. Из њега су почели да се издвајају најбогатији као потенцијални носиоци „угледних” и уносних функција и друштвених положаја, јер је у новоформираном грађанском друштву богати трговац цијењен као грађанин првог реда, мада су ранији критерији и квалификативи по којима су разврставани појединци или породице („кућићи и оцаковићи”) у Старој Црној Гори релативно споро напуштани.

Будући да Краљевина Југославија није имала ни озбиљнијег концепта дугорочног привредног развоја ни организованог тржишта, да је увелико зависила од спољне акумулације, да су у њој несметано дјеловали тржишни критерији и односи итд., није могло бити говора ни о некој активној економској политици у сфери контроле цијена, заштите, у систему државних резерви и слично. На тржиштима роба и услуга, новца и кредита, радне снаге, при добијању радова и послова у државној режији — владали су „вучји закони конкуренције”, које су још потенцијали општа привредна криза и друштвене противурјечности. У тој утакмици долазило је до ликвидације малих трговачких радњи, које нијесу могле да издрже оштре услове конкуренције.

Беспоштедна конкуренција, заштита државних монопола преко високих царина, беспарица, бесправни рад, учестали судски спорови и банкротство многих малих предузетника и радњи, криза повјерења и други појавни облици кризе 30-тих година — нијесу мимоишли привреду, а посебно трговину Цетиња. Због малог промета, највећи број трговинских радњи у Цетињу био је мјешовитог састава артикала (комбинован из више несродних струка — бранши), као на примјер: „колонијална, галантеријско-парфимеријска, гвожђарска и продаја пољопривредних производа” (власник Саво Јовићевић и Стеван Петрановић); „колонијално-деликатесна, трговина домаћих производа, трговина брашна и житарица” (власник Ђорђије Станић); „гвожђарско-стакло-резачка, трговина галантеријске и сухомеснате робе” (власник Раде Ивановић); „манифактурно-галантеријска и продаја конфекционе трговине” (власник Саво Лисичић); „канцеларијских потреба, галантеријских, парфимеријских и намјештаја” (власник Ђуро Спасић); трговинска радња „Сеоске мјешовите робе” (власник Стеван Петрановић) итд.

Од 30-тих година наовамо јављају се и специјализоване трговинске радње (продавнице), као на примјер: трговине кожом (власник Медо Јахић); продаја бензина, уља и мазива (власник Сава Мартиновић); трговина електро-техничког материјала и аутомобилских потреба (власник Иван Милачић); продаја грађевинског материјала (власник Јевто Ђуровић); антикварница (власник Марко Вујовић), књижаре.

У Цетињу су постојале и бројне пиљарске радње („под ведрим небом“), на Балшића тргу, и трговина уз повремену и привремену дозволу (довоз на пијацу рибе, лубеница и сличних сезонских артикала). Било је развијено и кријумчарење дувана (тзв. „шверц дуваном“) и картица, на које је држава имала монопол. Било је и доста накупаца, нарочито накупаца стоке (тзв. „трговци са стоком“). Постојала је и сточна пијаца и тзв. „пазарни дан“ у седмици.

Од трговине је у Цетињу живио знатан дио становништва, и то не само градског већ и сеоског, јер су дућани и радње отворани и у свим већим сеоским насељима (Његуши, Чево, Бата, Ријека и друга).

Угоститељство и туризам

Угоститељско-туристичка дјелатност у Цетињу, иако није имала дужу традицију, била је друга по важности привредна дјелатност и активност (мјерена према броју домаћинстава, односно становника који су од прихода из ове дјелатности живјели, директно или индиректно се њоме бавили, или пак још нису имали допунске зараде), а нарочито у периоду 1930—1941. године, што се да закључити по броју и врсти угоститељско-туристичких објеката и радњи. И прије уједињења на Цетињу је била релативно развијена ова дјелатност, јер је отворено више објеката ове врсте, а нарочито 1890—1914. године, тј. за вријеме скромног привредног полета у развоју Црне Горе и Цетиња. Ратови и окупација имали су и на ову дјелатност негативан утицај. Ненормалне прилике у Црној Гори, посебно око Цетиња, нарочито првих година по ослобођењу (све до 1924), спречавали су већу и слободнију циркулацију путника, туриста и роба, што се види из реферата секретара Трговинско-индустријско-занатске коморе у Подгорици, у коме се каже: „Скорашње одметничке акције одјекнуле су и у земљи и на страни, па је тешко повратити повјерење и личну сигурност приликом туристичких излета кроз Црну Гору“ То су, поред неповољности у саобраћајним везама, комфору у туристичким објектима, туристичкој пропаганди и сл., били разлози да туристичке посјете буду „као по некој регули ограничене само до Цетиња и натраг до неког купалишта на Јадрану. Ријетко или никако по неки странац својом иницијативом залута кроз остале крајеве Црне Горе“ — каже се у наведеном

реферату. Но, у Цетињу је ипак радило, и тада, а нарочито доцније, на десетине разних туристичко-угоститељских објеката (различитих и по величини, а још више по називу, који није увијек одражавао садржај пословања, као на примјер: „Кафанска радња Михаила Биљановића“, „Крчмарска радња Јакуба Бешлића“, „Продаја јела код Јоке Вујовић“, „Крчма и гостионица Блажа Вукчевића“, „Бифе Јована Вушуровића“, „Механска радња Мила Врбице“, „Хотелска радња Петра Врбице“, „Хотел 'Њујорк' Марка Милошевића“, „Народна кафана Петра Мартиновића“, „Хан Марка Мијача“, „Акштиница Арсена Оручевића“, „Продаја пића Петра Пејовића“, „Гостионица Блажа Џањевића“, „Ресторација Павла Стијепића“ итд.).

Поред ових радњи било је и неколико самосталних ресторана, као на примјер, ресторан звани „Палас“, власништво породице Златарова, ресторан Црногорске банке, ресторан „Сељачке самопомоћи“ и др, као и неколико хотела: „Гранд хотел“, „Њујорк“, „Париз“, „Никшић“, „Београд“, од којих већини неодговара овај назив са гледишта критерија који се данас траже за један савремен хотел. Ипак су то, за ондашње цетињске прилике, били пристојни угоститељски објекти, и поред одсуства основних комуналних и инфраструктурних објеката у граду и унутрашњих санитарних уређаја, који би могли да задовоље излетнички и транзитни туризам.

Поред регистрованих угоститељских објеката, на Цетињу је било поприлично и оних нерегистрованих, који су се, из нужде, бавили тзв. преноћиштем (издавање соба и кревета „конаџијама“, за једну или више ноћи), држањем ђачких кухиња (у којима се хранило по неколико ђака), издавањем соба или држањем службеника „на квартир“ (стан и храна) и сл. У Цетињу су биле и двије посластичарнице.

У 1928. години формиран је „Савез за унапређивање саобраћаја, путника и туриста“, са сједиштем на Цетињу, као централна туристичка организација Зетске области; 1931. и Одјељак за туризам при Одсеку за трговину и индустрију Банске управе на Цетињу; 1936. Туристичко друштво „Ловћен“, а 1937. године и „Туристички савез“ при Бановини, што говори о придавању све већег значаја и туризму и могућностима за развој ове привредне дјелатности у Црној Гори и Цетињу. Изградња пута Цетиње — Будва 1931. године имала је посебан значај за Цетиње и за Приморје и са становишта туризма.

Шумарство

Флора и фауна на карстном кршу су оскудне. Цетињски рејон је такође сиромашан шумским фондом. На карстном кршу преовладавала је ниска шума („питома шума“), прилично деградирана и девастирана, уз мање енклаве високих шума: букве,

храста и јасена, коришћених за потребе сељачких домаћинстава (за изградњу кућа, штала, пољопривредних справа и алатки од дрвета, дјелова покућства и сл.), али не и за индустријску прераду — због незнатног процента техничког дрвета и неотворености шума — тако да индустријских погона те врсте није било у овом рејону. Напори који су још за вријеме црногорске државе чињени у погледу пошумљавања голети око Цетиња, као и између два рата (Ловћен, Белведер, Орлов крш, Зборна главица, Крачевица, паркови у граду и др.) — нијесу могли осјетније побољшати стање шумског фонда.

Незнатна инвестициона улагања у пошумљавање, у подизање мањег расадника, у заштиту од ерозивних дејстава, од пожара и шумских штеточина (губара и др.), у шумске путеве и сл. — на кршу с мало хумуса, уз честе суше у вегетационом периоду, уз обилну сјечу (брсти и лисника) за исхрану стоке и огрев у граду и на селу, уз држање коза и крчење шумског земљишта — нијесу осјетније утицала на стално смањивање површина под шумама и деградацију шумског фонда на овом подручју (изузимајући паркове, зеленило у граду и непосредној околини Цетиња).

Међутим, и при таквом стању шуме су биле значајан додатни извор прихода, пошто су омогућавале великом дијелу сељачких домаћинстава да дође до додатних прихода (директним или индиректним путем преко продаје огревног дрвета — око 14.500 m³ годишње, креча, ћумура, шумских плодова, сточне хране и сл.

Шуме су биле власништво приватних лица, Митрополије, државе, села и појединих племена. Неријешена основна питања заштите, узгоја и експлоатације шума у међуратном периоду на овом подручју допринијела су још бржем пропадању шумског Фонда, што је, поред осталог, утицало и на климат, појачану ерозију и др.

Грађевинарство

Грађевинска дјелатност на Цетињу, за разлику од других активности, била је релативно обимна и жива, чак неочекивано и у ери свјетске економске кризе, што се сматра изузетком. Одрђивање Цетиња за сједиште Зетске области, односно бановине, отпочела је градња, нарочито од 30-тих година наовамо, више државних и других зграда (за потребе финансија и банака 6, за унутрашње послове 3, за просвјету 3, за социјалну политику 2, за грађевине 1, за потребе судова 1, зграде Бановине, Гимназије, Чиновничког задружног дома, Љечилишта на Ловћену, зграде и станови за потребе чиновника, војске и приватних лица).

Поред ових објеката изграђени су и неки мањи привредни објекти и путеви (изградња пута Цетиње — Будва, изградња и

реконструкција водовода Подгор — Обзовица — Цетиње, омање ХЕ у Подгору, изградња цистерни и водопоја по селима, као и адаптација појединих зграда). То је омогућавало да се привремено упосли дио радника, иако су зараде биле веома мале, јер су предузимачи и извођачи односили највећи дио зараде. Па ипак, финансирање ових радова стварало је и одређену куповну снагу у Цетињу, што је повољно утицало на промет у трговини, угоститељству и занатству, и омогућавало већу продају сељачких производа за потребе грађевинских и других радника на овим објектима. Од грађевинских радних организација из тог периода треба поменути „Тавчак” невелику по капацитету, али која је успјешно изводила грађевинско-комуналне радове. Поред ње повремено су организоване омање режијске групе од стране појединих грађевинских предузимача.

Саобраћај

Несавладаност простора унутар Црне Горе и лоше саобраћајне везе са ширим залеђем — били су основни лимитирајући фактор у бржем свеукупном развоју овог рејона, посебно привреде. Значај путних, жељезничких и водних саобраћајница и других веза (птт, радија и др.) уочен је још за вријеме књаза Николе, када је изграђено више путева, уведена стална поштанска веза између градова и са Котором (дилижансом, а доцније аутомобилима), жељезничка веза Бар — Вирпазар, превоз робе и путника бродовима (на Скадарском језеру и Мору), уведени телефони, бежична телеграфија итд.

Цетиње је од раније било повезано макадамским путем са Котором и Подгорицом, а од 1931. и са Будвом; имало је телефонску везу, а између два рата у згради Банске управе била је инсталирана радио-телеграфска станица, која је служила за потребе органа безбједности. Такси-служба је била релативно развијена (петнаестак регистрованих таксиста). Године 1934. на Цетињу је формирана Дирекција пошта и телеграфа Зетске бановине. Међутим, возни парк који је опслуживао Цетиње био је недовољан. Уз то, због лоших путева, скупоће горива, гума и резервних дјелова, висине државних дажбина и честих прекида саобраћаја због снијега и одрона, нарочито у зимском периоду — трошкови транспорта роба и путника били су високи, снабдијевање и саобраћајне услуге нередовни, а на другој страни су осиромашавани власници теретних кола и аутобуса. У доба економске кризе тешкоће су се и у овој привредној области увећале. Од 1931. године на Цетињу је било сједиште Зетске пловидбе (бившег Бродарског акционарског друштва „Бока” из Котора, претвореног у Зетску пловидбу). У рукама Зетске пловидбе био је путнички саобраћај (аутобусима и бродовима који су од државе субвенционирани), а подржавала је излетнички туризам. Телефон-

ски саобраћај се одвијао помоћу старих Морзеових апарата. Цетиње је 30-тих година покушавало чак да уведе и градски саобраћај. То су били аутобуси „Гранд-гараже“ из Подгорице, а саобраћали су од Банских станова до Хигијенског завода, и то по неколико пута дневно, али је убрзо укинут као нерентабилан.

Пошто је Цетиње било сједиште Зетске области, односно бановине, и пошто су се у њему налазиле бројне установе и институције — саобраћај из њега и према њему био је релативно жив (с мањим прекидима у зимском периоду). Међутим, саобраћајне везе са селима биле су незадовољавајуће и поред изградње неколико сеоских путева (пут преко Цуца и други). Одсуство аутобуске, телефонских и других веза још више је увећавало тешкоће сељака, па су на коњима, магарцима, а често и на својим леђима, обављали дотур намирница из града и према граду, па чак и преношење болесника.

Занатство

Занатство у Црној Гори, до недавно, сматрано је за ратнике недостојним, занимањем нижег реда, односно предодређеним само за странце — па су се према њему односили доста презриво. Због тога су оно у Старој Црној Гори није развијало у складу са потребама становништва. Зато су се занатске радње у Цетињу јавиле доста касно (тек 70-тих година прошлог вијека), за разлику од других црногорских градова (Котора, Подгорице, Никшића, Улциња и Пљевља).

Прве занатске радње у Цетињу отварају странци, углавном из Приморја, Скадра, Подгорице и других мјеста под турском, односно аустријском влашћу. Интересантно је напоменути да је први домаћи занатлија у Цетињу био пушкар (оправка оружја), што говори да је та занатска дјелатност више цијењена од других.

Послије ослободилачких ратова (1878) и занатство је почело да се развија у складу са динамичном општепривредном активностју, карактеристичном за период од 1914. године. Умножавају се занатске радње и врсте заната, а расте и број домаћих занатлија, који су и све стручнији, јер су школовани у иностранству (у Чешкој, Вршцу, Ници, Загребу и другим крајевима и мјестима). Занатске услуге су све више тражене и обогаћиване обимом, квалитетом, дизајном и структуром. А истовремено се стварају и све бољи услови да раднички подмладак изучава занате у Цетињу. Већ 1891/92. године на Цетињу је било регистровано 12 занатлија, а у Црнојевића Ријечи 20. Према попису из 1914. на Цетињу је било преко 90 занатских радњи (не рачунајући оне које су радиле без дозволе, а њих није био мали број).

Поред занатских радњи, на Цетињу се отварају и школе и оснивају занатска друштва. Карактеристично је да се у занатство

тог периода укључује и женска радна снага, што је раније било незамисливо, поготово за неке врсте заната, што је условило отварање двије женске школе на Цетињу (1901).

Тако се све више Црногораца почело бавити занатском дјелатношћу, нарочито „финим“ занатима, али су и даље избјегавани на примјер лимарски (у народу називан „ламарски“) занат, затим ковачки, калајџијски, дрндарски и слични занати.

Рат и окупација (1914—1918) имали су, природно, негативан одраз и на занатство Цетиња. Многе занатске радње су престале да раде, јер нијесу имале услова за опстанак, или су се власници, понајвише странци, тада одселили.

Несређене прилике (политичке и економске) у Црној Гори и Цетињу, првих година по уједињењу (1918), утицале су неповољно и на развој занатства, и на све сфере друштвено-економског живота овог рејона. Ипак, нарастање потреба градског и сеоског становништва за занатским услугама условило је тежњу да се број занатских радњи увећа. Стога су многе дозволе за рад из претходног периода обновљене и издате нове. Чак се јављају и оне којих до тада није било (на примјер: за оправку бицикла, издавање бицикла под „рента-бицикло“, ауто-механичарске, тапетарске, ћевабџијске, фирмописачке, молерске, за израду украсних предмета и сувенира, димничарске, бачварске, каменорезачке итд.).

У условима све развијенијег градског живота, у Цетињу се јављају и нова занимања, која, истина, не спадају у област занатства, већ у слободне професије, али су од животног значаја за грађане (бабице, адвокати, зуботехничари, или на примјер шинтери, чистачи обуће, ауто-таксисти, носачи кофера и пртљага, водичи и улични продавци слаткиша и сјеменки.

Број занатских радњи и услуга увећавао се све до избијања економске кризе 30-тих година (ту треба имати у виду и велики број самоуких сеоских мајстора, који су повремено и узгредно обављали разне занатске услуге комшијама и подмиривали своје потребе).

У том периоду оснивају се и занатске школе и удружења. Женска занатска школа је основана 1922. године, Занатско-трговачка 1923, а Стручна занатска школа 1930. године. Но, све до 1928. није било никаквих прописа који би ближе регулисали рад у области занатства (Закон о радњама Краљевине Србије, из 1910, проширен је послје уједињења и на Црну Гору).

Из пореских спискова (фонд Архива Црне Горе — Цетиње) види се да је у Цетињу 1919. године била 201 трговинска и занатска радња, 1924. г. 219, а 1925. око 270 радњи. А према „Списку занатлија“ из 1926. било је регистровано више од 260 мајстора — занатлија: шофера 46, обућара 42, месара 32, бријача 34, пекара 23, зидара 17, дрводјеља 17, фијакериста 15, кројача 14, ковача 7, посластичара 5, механичара 5, лимара 4, бачвара 3, сајџија 2, седлара 2, монтера 2 (поред нерегистрованих).

Послије велике свјетске кризе и све већег продора индустријских производа за занатство настају тешки дани. Почиње њихово назадовање, смањивање броја радњи, прихода и броја ученика, што се види из „Регистра занатских радњи за 1931. годину“, када је Цетиње имало 110 занатских радњи — да би се њихов број смањило на 99 у 1935. години. А и структура занатства била је релативно скромна, без обзира на отварање неких нових врста, што, опет, говори о релативно скромном стандарду становника Цетиња, недовољној привредној активности и слабој разуђености и подјели рада. Томе су допринијели: слаба техничка опремљеност рада, неадекватне пословне просторије (тијесне и мрачне), оскудна обртна средства за набавку потрошног материјала и алата, ниске цијене занатских производа и услуга, све оштрија конкуренција индустријских производа, на примјер обућа (фирме „Бата“, „Бостон“ и др.), конфекција (фабрика „Тивар“ и др.), пољопривредне справе и алатке — косе, мотике, српови, сјекире и др., као и мала куповна снага сеоског и већине градског становништва. Све је то учинило да поједине занатске радње почну радити са умањеним капацитетом (свега по неколико часова дневно), затварати се или отпуштати ученике (шегрте), јер зарада занатлија није обезбјеђивала ни минималне услове за репродукцију и егзистенцију породице. Зато су се све више бавили ситним оправкама („крпљењем“), а све мање израдом готових производа. Томе треба додати тешкоће због велике задужености највећег броја занатлија и високих дажбинских оптерећења, што је многе натјерало да се почну бавити бесправним радом да би тако избјегли пореске и друге обавезе. Уз све ово, тадашње цетињско занатство је мало користило моторну погонску снагу (рад се претежно обављао ручно), па је и продуктивност рада била ниска. Овакво стање увећавало је број незапослених и недовољно запослених занатских радника.

Занатлије су покушавале да се путем боље организованости и удруживања одупру вишеструким недаћама (удруживањем у еснаф, у Комору и синдикат, повезивањем с радницима из других привредних области, сакупљањем прилога за помоћ својим угроженим члановима, штракују и траже да власти предузму одговарајуће мјере ради измјене постојећег стања итд.), али то није могло значајније побољшати њихов положај, поготово не ситуацију шегрта и женске радне снаге, који су радили и више од десет часова, а били и најслабије плаћени.

И у Ријеци Црнојевића се, између два рата, одвијала, релативно жива прометно-услугна дјелатност. Ријека је имала од раније наслијеђену мрежу занатско-угоститељских и трговинских радњи и традицију још из периода књажевине, односно краљевине Црне Горе, када је, поред Цетиња, била једно од малобројних урбаних насеља (а до 1877. и једино). Уз то се налазила у гравитационом средишту двадесетак села данашње цетињске општине, на климатски и локацијски врло погодном мјесту (у бла-

гој медитеранској клими и у непосредној близини Скадарског језера, као и на средокраћу између Цетиња и Подгорице — на главној саобраћајници из тог периода). У Ријечи се развила доста жива привредна дјелатност, што се види из броја и структуре дјелатности и радњи: Хотел „Америка“ (власништво Илије Стругара); *крчме и кафане*: Божа Ђуровића, Данице Газиводе, Марије Ражњатовић, Пера Стругана, Душана Лопичића, Јованке Газиводе, Блажа Драгојевића и породице Николић; *трговинске радње разних бранши*: Алије Маљевића, Меда Крпуљевића, Хајдара и Бута Јајића, Кића Чакића, Крцуна Вукмировића, Блажа Драгојевића, Михаила Бастаћа, Ђока Јанковића, Џуфа Галичанина и Ника Јовићевића; *обућарске радње*: Марка Михаљевића, Мила Михаљевића, и Недељка Ђировића; *пекаре*: Душана Фатића и пекара „Код Шукe за леб“; *месаре*: Марка Радоњића, Илије Радоњића, Милана Гвозденовића, Перо Стругара и Сима Миличића; *столарске радње*: Стева Ковачевића и Станише Радоњића; *бријачке радње*: Душана Марковића, Сава Моштрокола, Ника Вујовића, и Ђока Бастаћа; *ковачка*: Филипа Ковачевића; *лимарска*: Влада Џанкића; *трафика* звана „Кауша“; *ступа за ваљање сукна и неколико млинова* (Манастирски млини и браће Стругар); *таксисти*: Нико, Васо и Божо Радуновић, Нико Јоветић, Ђоко Радошевић, Панто Ђурашковић, Војо Ковачевић, Војо Чакић и Шестан Никица; *омања радионица за прављење бисерних огрлица од крљушти рибе* (власник Јохансон-„Холандез“); *базен за рибу* (Сима Марића); *такси брод „Соко“* (Николе Зубера); неколико трговаца стоком и откуп сељачких производа (Стеван Лукачевић, Стеван Вукмировић из Додоша и др.); *сточни пазер* (суботом); неколико пиљарница на ријечној пијаци итд.

Сељаци су из околних села доносили у Ријеку Црнојевића: рибу, вуну, вино, ракију, сир, грожђе, кромпир и друге производе, а куповали индустријске производе и пољопривредне алатке.

Посебно треба истаћи активности на Скадарском језеру и Ријечи Црнојевића око улова рибе. На подручју Ријеке Црнојевића постојале су двије задруге за улов рибе: Цеклински рибари и Додошка задруга, као и задруга „Сељачке самопомоћи“ са својом продавницом, као и већи број индивидуалних рибара из села на обали Скадарског језера. Главна ловишта, такозвана „ока“ у Скадарском језеру била су у својини Манастира (Каруч, Манастирско око и др.), који их је давао у закуп рибарима. Честе су биле свађе и расправе око тог улова, плаћања и диобе добити. Партија је имала велики утицај у тим задругама преко својих чланова — борећи се на страни рибара и сељака, организујући их у мјесне организације „Сељачког братства“ и „Сељачке самопомоћи“ (у селима: Рваши, Добрска Жупа, Друшићи, Додоше, Дујево, Улићи и Метеризи).

Да је у Ријечи Црнојевића био жив промет и општа активност види се и по присутности: омањег морнаричко-језерског одреда војске стационараног у Ријечи, основне школе, општинске

управе, финансијско-жандармеријске станице, амбуланте, царинарнице, сталне аутобуске станице (везе са Цегињем и Подгорицом), рјечне (са везама за Вирпазар и Скадар) и др. На свеукупну активност, посебно политичку, Партија је вршила утицај преко својих чланова и организација које су релативно биле бројне и активне.

И то све тако траје до 1941. године.

Финансије

До свршетка првог свјетског рата Црна Гора је имала и своју новчано-кредитну историју, иако није имала сопствени новац све до 1906. године, а ни емисиону банку. До тада је на њеном подручју циркулисао страни новац као средство промета и плаћања (доминантан је био аустријски талир, односно фијорин у злату, којим су вршена сва обрачунавања до Берлинског конгреса). Међутим, већ на самом почетку XX вијека (тачније, јануара 1901. године) црногорско Министарство финансија издало је наредбу „да се од 1. маја 1901. године уведе у Црну Гору круна, а не више фијорин као новчана јединица” Више разлога је приморало црногорску државу да изда сопствени новац (поред оних „чисто” финансијске природе и штетних посљедица по националну привреду од употребе страног платежног средства, неповољног положаја црногорске привреде и друштва у цјелини и формалног престижа, присутни су били и политички разлози, тј. тежња да се изврши већа еманципација од утицаја Аустрије).

Пет година касније, 1906, установљен је као законско средство плаћања перпер, који је био изједначен са аустријским новцем (по легури и по дјеливости — 100 хелера = 100 пара). Тако је Црна Гора први пут добила своју обрачунаску јединицу Све до 1915. новац је искиван и штампан сваке године, сем 1907 и 1911. Године 1912. Црна Гора штампа и пушта у оптицај и папирни новац у виду благајничких упутница, бонова и записа, као средства плаћања. Њега је издавало Министарство финансија, јер Црна Гора, као што рекосмо, није имала емисиону банку. Године 1910. искован је и златни — јубиларни новац, поводом 50 година владавине књаза Николе.

Почетак једне врсте банкарског пословања у Црној Гори датира још од времена владике Петра II Петровића Његоша (око 1838. године), када је главни управник Заложне банке био владин брат Перо Томов, који је 1840. године примио од ондашњег министра Милаковића из државне касе фор. 5.021 са налогом да паре дава на зајам на залог. Ова „банка” је давала зајмове на залог за: сребром оковано оружје, златне сатове, крстове, кандила, ћердане, ћемере, брошеве, златне ланчиће, сребрна пуца и др. Али њено је пословање убрзо прекинуто, да би била основана слична — Заложна банка (1864—1870), која је, у ствари,

била својина војводе Мирка и књаза Николе (према уложеном капиталу од 12.368 фор. од стране војводе Мирка и 2.292 фор. улога књаза Николе). И ова „банка“ је давала зајмове на залог за вриједне предмете. Као „главарска банка“, она сиромашном свијету, сем изузетно, није давала зајам, па су се као зајмотражиоци јављали готово искључиво главари. Тако је, на примјер, војвода Петар Вукотић (таст краља Николе) заложии своје токе за 400 форинти зајма, сердар Јоле Пилетић — сабљу за 194 фијорина, сердар Никола Ђурашковић — ханџар за 1.200, војвода Анто Даковић — нож за 80, поп Мило Јововић — токе за 43, сердар Шкрњо Кусовац — леденицу за 100 фијорина, војвода Лука Милић — арцалију за 220 фијорина, војвода Марко Миљанов — нож за 18, војвода Петар Вукотић — сребрну кесу за 240, војвода Миљан Вуковић — леденицу за 55 фијорина.

Како су дужници — главари били „немарни у враћању зајма“, а и због неуког руковања заводом (режија је била скупа) а дио капитала је уложен и на зидање „Локанде“, ова „банка“ је убрзо банкротирала, и поред тога што ни један од главара није оставио своју залогу неоткупљену, и то уз камату од 8⁰/₀ на дате зајмове (са роком до једне године).

Због промјена у друштвеном животу, све веће привредне активности, продирања капиталистичких елемената у привредне и друштвене токове Црне Горе (робноновчани односи), осјећала се потреба и за банкама. Зато је већ 1901. године дошло до оснивања прве „праве“ банке, која је основана под називом „Никшићка штедионица“, са основним капиталом од 300.000 перпера, раздијељених у 3.000 акција, са уплатом за седам година. Убрзо затим основана је и Подгоричка банка (1904), са капиталом од 600.000 перпера, у 600 акција. Она је имала и своје заступништво на Цетињу. Потом 1906. долази до оснивања Црногорске банке на Цетињу са неколико филијала у унутрашњости, са капиталом од 600.000 перпера, и Народне штедионице (у ствари новчане задруге), затим Народне банке у Бару (1909), која је доцније (1913) пресељена на Цетиње, Државне хипотекарне банке Краљевине Црне Горе на Цетињу (1912), акционарског Трговачког друштва у Никшићу (1907), са почетним капиталом од 200.000 перпера, у 2.000 акција. За десетак година (од 1901) Црна Гора је формирала шест новчаних задруга (четири на бази акционарског друштва), тако да је у свим развијеним мјестима постојала банка, филијала или заступништво неке од банака. Тако се формирао банкарски капитал, па је промет банака већ 1911. године износио 270 мил. перпера. У привреду Црне Горе продира и инострани капитал — италијански (који се улаже у Фабрику дувана у Подгорици, у експлоатацију барског пристаништа, у изградњу пруге Бар—Вирпазар, у пловидбу по Скадарском језеру, у исушење Улцињског поља и друге објекте) и аустријским (који се улаже у подизање централе на Цетињу), на холандски, француски и други. Инострани трговци отварају и своје радње на Це-

тињу (Арналдо Скарпа отвара трговину пића на велико и мало, Антонио Лаголуз трговину вина, Д. Цидилос — трговину у Бару и др.

Ипак, „правог“ финансијског система у Црној Гори није било све до почетка XX вијека. У првим годинама своје владавине књаз Никола је задржао финансијски систем и поједине институције онакве какви су били за вријеме књазана Данила. У суштини ту и није било система; финансирање се сводило на најелементарнију евиденцију прихода и расхода. Све до 1868. године, када је спроведена прва финансијска реформа, књаз Никола је лично располагао финансијским средствима државе и двора и водио евиденцију прихода и расхода, јер државна и лична имовина књазана нијесу биле раздвојене. Тек мрежом финансијских организација раздвојене су те двије имовине, што је био значајан догађај за даљи развој црногорских финансија.

Прве правне одредбе о увођењу пореза налазе се у Законику опшћем Петра I, у Законику отачества (1833 — за вријеме владике Петра II) и у Даниловом законику из 1855. године. Године 1868. формиран је и први државни финансијски орган — Финансијски одбор, који се 1874. трансформисао у Управу за финансије, а послеје Берлинског конгреса у Министарство финансија.

Дација је била најважнији и, тако рећи, једини облик непосредног пореза до ослободилачких ратова, а убирали су је капетани, јер Црна Гора није имала посебне пореске органе. Нарасле потребе државе тражиле су нове изворе средстава, па се уводе; порез на куће (лактарина), школски прирез, порез на млинове и ваљанице, на дуван, на трговину стоком („ћумрук“) који је укинут 1874, локална трошарина („кантарина“, коју је увео још књаз Данило 1853), таксе на пиво, царине (које је установио Петар I), приходе од монопола (соли, петролеја и др.), порез на алкохолна пића и сл.

Међутим, приходи из унутрашњих извора нијесу били ни приближно довољни, па су тражени на страни (погоотово због потреба за вођењем ослободилачких ратова, а доцније за развој привреде и друштвених служби). Због тога је Црна Гора примала и помоћ (субвенцију) од Русије, која је била врло значајан извор прихода. Та помоћ датира још од 1715. године, од времена Петра Великог, а износила је 500 тадашњих златних рубаља. Требало је да се исплаћује сваке треће године, али у пракси то није чињено редовно. Доцније је та помоћ повећана на 1.000 златника (1797). Но, послеје неколико година је обустављена, па повремено опет давана и повећавана (помоћ Петру II Његошу је износила 80 хиљада рубаља и 1.000 златника, а исплаћен му је и дио заостале раније помоћи). Поред новца, поклањано је и жито, али и једно и друго са честим обуставама и прекидима. Ова помоћ је настављена и за владавине књазана Николе (одлуком из 1867) у износу од 22.857 сребрних рубаља, односно 80.000 папир-

них рубаља, а 1869. Русија је дала и посебну субвенцију за двије школе у Цетињу (Цетињској богословији 8.000 и Дјевојачком институту 5.500 сребрних рубаља годишње). Године 1873. помоћ је удвостручена (са 23.000 на 46.000 сребрних рубаља) или око 80.000 фијорина (све помоћи узете су заједно).

Поред руске субвенције, која је примана и послије ослободилачких ратова (пред балкански рат та је помоћ износила 921.500 рубаља и 10.000 тона жита поклона), Црна Гора је добијала помоћ и од других земаља, која није била редовна као руска (изузимајући помоћ Аустрије у износу од 30.000 фијорина годишње, дату за градњу путева почев од 1873. године).

Повремене помоћи добијане су и од Србије, Италије, Француске, па чак и од Турске. Ове су помоћи биле од значаја за унутрашњи развој државе, али је преко њих вршен и одређени политички и економски утицај на Црну Гору. Пошто су интереси давалаца често били у супротности са интересима Црне Горе долазило је до неспоразума и обуставе помоћи (закључењем војне конвенције са Русијом 1910. црногорска војска је била, практично, потчињена руском генералштабу и било јој је одузето право самосталне акције).

Црногорска држава је убирала још неке, истина ситније приходе: судске таксе, таксе на кланице, порез на радње, на забаве, приходе од манастира, од пошта, глобе, приходе од војних радионица, као и од помоћи црногораца у Америци. Од 80-тих година XIX вијека уведен је и кулук, а доцније и такозвана нирамија.

Црногорска држава је имала доста одређен став према дацији и монополу, али не и о завођењу других дажбина, као, на примјер, према царинама. Како наведени приходи и субвенције нијесу били довољни, Црна Гора се морала и задуживати, па је узимала краткорочне мјеничне зајмове код: лондонских, тршћанских, московских, бечких и других банака; чак се задуживала и код самог Књаза Николе и његове мајке Стане — зване Нана, уз камату од 6% годишње. Па ипак, буџет Црне Горе није имао већег дефицита, јер је вођена доста велика штедња и спровођена оштра финансијска дисциплина у погледу одржавања равнотеже између прихода и расхода. Буџет црногорске државе по својим изворима, у основи, имао је фискални карактер, а по својим расходима служио је у мирнодопском периоду углавном за подмирење плата државних чиновника за потребе државног апарата и јачање народне одбране. Године 1901. донесен је и Закон о буџету, а 1910. и Закон о новцу, према коме Црна Гора „у сваја на својој територији за новчани саобраћај златну валуту, чија је новчана јединица перпер“ (Златни новац је искован 1910. године у бечкој ковници). Ковање новца имало је не само монетарни већ и финансијски значај.

Послије ослободилачких ратова увећавају се материјална добра и снага државе, број становника и извори прихода, а на

другој страни нарастају и потребе за финансијским средствима, што је имало одраза на финансијску политику Црне Горе тог периода. Пошто су отворене нове могућности економског развоја, наилази период привредног полета, развоја капиталистичких робноновчаних односа, продора иностраног капитала у привредни живот Црне Горе, раста унутрашње и спољне трговине, оснивања индустријских предузећа и банака, као и развоја друштвених дјелатности (школство, култура и др.). То је изискивало и промјену у организацији и систему државне управе, па је, поред осталих, формирано и Министарство финансија. Но, балкански и први свјетски рат и окупација прекинули су многе позитивне трендове и у области финансија. Рат је вођен и средствима добивеним са стране, било у виду кредита или пак савезничке и пријатељске помоћи.

Ослобођење је на југословенској територији затекло шест разних валута (српски динар, аустријску круну, црногорски перпер, њемачку марку, бугарски лев и мађарску круну), не рачунајући новац савезничких земаља, који су након ослобођења унијели војници тих земаља. Замјена аустријске круне је извршена у односу 4 круне за 1 динар. Приликом жигосања круна и замјене новца евидентирано је 6 милиона круна на територији Црне Горе. Перпери су замјењивани тек у априлу 1921. године, и то ал рат до 5.000 динара, а преко тога у релацији 1 динар = 2 перпера (повучено је укупно око 25 милиона перпера). Од 1923. сви рачуни друштва и установа, као и књиге државних благајни, отпочињу се водити и објављивати само у динарима, чиме је динар и непосредно утврђен за нашу новчану јединицу, тј. три године послије завршетка рата.

За финансије Краљевине Југославије између два рата, најкраће речено, карактеристично је слједеће:² несређене привредне, па самим тим и финансијске прилике и односи, посебно односи са иностранством; нестабилан курс динара на иностраним берзама; новчани дебаланс земље; несређени монетарни односи у земљи и пад куповне снаге динара; рестриктивна кредитно-монетарна политика; задуживање земље у иностранству и ненамјенска употреба тих средстава, као и ратних репарација; високи дажбински намети на најшире слојеве народа, а на другој страни богаћење без рада и извлачење профита од стране иностраних и домаћих банака, фирми и појединаца; наилазком свјетске економске кризе 30-тих година — неуспјели покушај стабилизације динара (1925—1931) проглашењем тзв. Хуверовог мораторијума из 1931. за њемачке репарације и ратни дуг, што је за Југославију представљало губитак у девизама у значајном износу; тешки услови при закључивању тзв. револвинг а и других кредита; уз-

² Монетарно-кредитна проблематика и токови новца и кредита важан су сегмент привредног система сваке земље — па је неопходан краћи увид у њих и када се третира ужа друштвено-политичка заједница.

немиреност улагача у новчаним заводима због ратне психозе и почетка рата у Европи; бјежање капитала из земље и све већа беспарица — неке су од основних карактеристика финансијских прилика у бившој Југославији.

Мировним уговором (Мировна конференција у Паризу 1919), Црној Гори је додијељено 750 милиона марака у злату, као ратна одштета, што је износило око 8 милијарди динара, а, по подацима Пера Шоћа, Црна Гора је од тога добила свега 15 милиона динара преко Обласне скупштине на Цетињу, па и то што је добивено унесено је у буџет или је отишло у руке трговаца и крушних предузетника, тако да је становништво од репарација имало мало користи.

Мрежа финансијских организација била је релативно развијена, јер је на Цетињу било неколико банкарских кућа и других финансијских организација. Њихов је основни капитал, истина, био доста скроман, што се види из биланса појединих банака. На примјер, Црногорска банка је располагала сумом основног капитала од милион динара, који је на ванредној скупштини 1923. повећан на два милиона динара, подијељена на 10.000 акција, са тенденцијом да се у наредних десет година повећа на 4 мил. динара. Слично је било и са капиталом других банака: Трговачке банке, Чиновничке штедионице, Хипотекарне банке и Српско-албанске банке (са изузетком Народне банке — Филијале). Оснивање ових банака потпомогнуто је капиталом са стране. За локални капитал је карактеристично да није предузимао никакве значајније привредне подухвате, нарочито не у индустрији. Нешто више се ангажовао у кредитирању и финансирању изградње државних зграда (Банске управе, Хипотекарне банке, Гимназије, банских станова) и кредитирању земљорадника, занатлија и дијела трговине.

Наведене банкарске организације, изузев Филијале НБ Југославије, биле су, у суштини, акционарска друштва или друштва с удјелима, са свим класним обиљежјима, као и цио друштвено-економски и политички систем. Друге финансијске организације и институције, изузев осигуравајућих завода, биле су установе власти, као што су: буџети, пореске управе, намјеноки фондови. Дакле, са двојним власништвом (приватни, државни и мјешовити капитал). По свом кредитном потенцијалу, структури пласмана, успостављеној мрежи и функцији — одражавале су средину у којој су дјеловале. То су биле омање банке са ниским кредитним потенцијалом, боље речено — пунктови банкарских кућа из других крајева земље, с невеликим учешћем домаћег (црногорског) капитала. Оне нијесу осниване у намјери да потпомогну привредни развој Црне Горе и Цетиња, већ да извлаче што више користи преко високих камата и неповољних кредитних услова, користећи при томе економске и социјалне тешкоће привреде и становништва Црне Горе и Цетиња.

Од финансијских установа из области осигурања имовине и лица у Цетињу су биле двије филијале. Осигурање имовине и

лица (као финансијске дјелатности) нема дугу традицију у Црној Гори. Између два рата ова служба је била неразвијена, а број осигураника мали (осигуравани су, углавном, стамбене зграде и мањи индустријско-занатски погони, трговачке радње и бродови). То су били портфељи приватних осигуравајућих друштава „Сро-асије“ из Загреба или „Југославије“ из Београда, са по једном омањом филијалом и путујућим агентима по мањим мјестима.

Буџет градске општине био је скроман, као и његове мате-ријалне, прије свега привредне активности, што се види из струк-туре Завршног рачуна Цетињске општине за 1921. годину:

Завршни рачун Општине Цетиње за 1921. годину

А) Приходи:

I. Приходи из прошле године	60.948,61 дин.
II. Аренде општин. добара	38.040,29 дин.
III. Општинска трошарина (увоз-извоз)	328.810,19 дин.
IV. Таксе од дозвола	55.947,91 дин.
V. Добит — интерес на новцу (предви-ђено 100)	није остварено
VI. Глобе (новчане казне)	1.120,45 дин.
VII. Лактарина (метрарина)	11.019,58 дин.
VIII. Школарина (предвиђено 50.000)	није остварено
IX. Таксе за воду и чистоћу	9.000,00 дин.
X-XII. Потврде, и разни приходи	54.538,82 дин.
У К У П Н О:	559.425,85 дин.

Б) Расходи:

I. Обавезе из ранијих година	14.947,11 дин.
II. Плате и додаци особљу општинском	236.133,50 дин.
III. Издржавање основних школа	48.554,00 дин.
IV. Издржавање Дјечјег сада	3.378,46 дин.
V. Порез на општинска имања	_____
VI. Одржавање општинских имања	_____
VII. Кирија општин. канцеларија	8.211,93 дин.
VIII. Управни трошкови	18.081,29 дин.
IX. Освјетљавање вароши	9.144,50 дин.
X. Сузбијање заразних болести	_____
XI. Одржавање улица и паркова	96.467,80 дин.
XII. Водовод Општине	13.543,75 дин.
XIII. Помоћ сиротињи	4.540,83 дин.
XIV. Нераспоређени расходи	94.585,13 дин.
У К У П Н О:	547.588,13 дин.

Готовина на 31. 12. 1921. год.

33.876,58 дин

(Извор података: „Општински гласник“, бр. 1, из 1921. године — Цетиње)

Као што се из наведеног прегледа види, на страни прихода највећу ставку чине општинске трошарине, поред таксе од дозвола, аренде и новчаних казни, а на страни расхода плате и додаци особљу општинском, а затим трошкови одржавања улица и паркова и издржавање основних школа. Трошарина (актроа) је била једна врста, посредног пореза на потрошњу (људске и сточне хране, пића, бакалско-колонијалне робе, на јувелирску луксузно-галантеријску робу), јер су други извори прихода били скромни све до четврте деценије овог вијека. Због тога је из буџета Зетске бановине додјељивана повремено дотација и помоћ цетињској општини за поједине намјене или су издржаване неке од установа од ширег друштвеног значаја. Тако се, према бановинском буџету за 1930/31. и 1934/35. годину види се да је из њега финансирано: у виду дотације Народно позориште и Штампарија „Обод” — Цетиње и Школа за сеоске домаћице на Његушима, а у виду помоћи изградња општинских путева, цистерни, одржавање пољопривредних течајева и школа, приређивање пољопривредних изложби, набавка приплодне стоке, помоћ за пошумљавање и регулисање бујица, одржавање расадника и друго. Овакве и сличне помоћи из буџета Бановине даване су повремено и другим општинама. Док се структура прихода Општине за првих десетак година састојала од само неколико дажбинских прихода — од 1935. па надаље она је све разноврснија и издешнија, са више врста дажбина и извора прихода већ према развоју појединих дјелатности, прије свега трговине и угоститељства, што се види и из износа буџета (расхода и прихода) Градског поглаварства за 1940/41. годину:

Укупни приходи	4.668,545 дин.
Укупни расходи	4.668,545 дин.

Приходи се састоје од: 1) такса (градске дажбине, кантарина, пијачна запремина, кланична такса); 2) од трошарина (на алкохолна пића, на све остале предмете); 3) од имања (од зграда, дућана и других добара општине и града Цетиња, градских привредних предузећа — градског водовода за утрошак воде и извршених инсталација, од електричне централе); 4) од општинског пореза од кметија (земљарина, кућарина, школски прирез за основне школе у Бајицама, Очинићима, Врелима, Угњима, Добрском Селу); 5) од неподвижених прихода (општинских дажбина из ранијих година, које су остале ненаплаћене); 6) Од прихода из основа приватно-правне природе.

И структура расхода се мијења према измијењеним друштвеним потребама, јер се сада јављају и овакви расходи: на јавне радове у селима (основан је и Фонд за јавне радове у селима); трошкови плата за два чувара гробља, за два кочијаша, за шест позивара, за 11 трошаринаца и три мјерача, за четири чистача улица, четири чистача на трговинама и кланици и др.

Поред општинских дажбина постојале су као намети и бановинске дажбине, поред тзв. државних дажбина (иако су мање-више све биле државне), као што су бановински порез, трошарина, бановинска преносна такса, административна такса, бановинска такса на возила и сл. Другим ријечима, оптерећења која су притискала становништво, прије свега средњег и сиромашног сељака и занатлије — па и привредне дјелатности, била су заиста велика.

Закључак

Производне снаге Цетиња и његове околине између два рата биле су на доста ниском нивоу развијености (средства за рад, сировинска основа и енергетски потенцијал, техничко-технолошки ниво, квалификованост дијела радно-способног становништва и др.), а посебно у области индустрије. Томе треба додати неповољне односе у процесу производње (капиталистички друштвено-економски систем и незавидан политички и економски положај и статус Црне Горе у Краљевини Југославији), аграрну пренасељеност и изразиту заосталост села, оскудан финансијски капитал, мала инвестициона улагања у привреду и велика миграциона осипања виталног дијела становништва, малу запосленост и низак животни стандард.

Губитком црногорске државности Цетиње је изгубило ону почетну динамику привредног развоја карактеристичну за период 1880—1912, као и за дужи период раније тешко стицан квалитет и примат, политички и економски. У измијењеним политичким, институционалним и економским условима, са малом акумулацијом, без помоћи са стране, уз незнатну и повремену привредну живост у области трговине, угоститељства и грађевинарства — привредни развој Цетиња није стагнирао, али се споро развијао. Разлози недовољно саобраћајно повезано са селом и ширим залеђем и без значајнијег развоја материјалних производних снага — тог увијек неопходног револуционарног фактора који кида окове старог — није ни могло постићи већи прогрес не само у привреди већ ни у осталим областима живота. Истина, нешто због наслијеђених културно-образовних и других институција и достигнутог нивоа у ранијем периоду, а дијелом нових, неопходних потреба становништва, друштвена надградња, иако скромних размјера, била је изнад објективних производних могућности Цетиња.

Цетиње је примјер града у коме су се преплитали остаци патријархалних односа (истина, у раслојавању, иако ће се они још дуго мијешати с новонасталим у симбиози условљености и противурјечности), на једној страни, и наглашено узајамне везе и међузависност између града и села (ближег и ширег окружења) — без које нијесу могли опстати у свом петвјековном битисању и борби за опстанак, слободу и развој.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алманах — шематизам Зетске Бановине, издање Краљ. банске управе Зетске Бановине, Држ. штампарија, Сарајево 1931.;
- Азбучни списак радњи свих бранши 1924—1925, Архив Црне Горе, Цетиње; Бојовић Р. др Јован, *Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918—1941.*, Обод, Цетиње 1976.
- Булајић, др Жарко, *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Историјски институт — Титоград, 1959. год.;
- Бановински буџет Зетске Бановине за 1930/31. год., Централна народ. библиотека „Бурђе Црнојевић“, инв. бр. V 28224, Цетиње;
- Уредба о извршењу буџета Зетске Бановине за 1932/33, Зетски гласник;
- Бановински буџет Зетске Бановине за 1934/35. год, издање Штамп. Зетске Бановине „Обод“ Цетиње, 1934.
- Буџет расхода и прихода градског поглаварства за 1940/41. год., штампа Штампарије Зетске Бановине „Обод“ Цетиње, Центр. народна Библиотека „Б. Црнојевић“, инв. бр. V-29425, 1940, Цетиње;
- Петар и Марко Газивоца (мемоарска грађа и подаци за Ријеку Црнојевића), 1984. Цетиње и Црна Гора, 1927, Цетиње;
- Ђирић-Богетић, др Љубинка, *Комунице у Црној Гори XIX и почетком XX вијека*, Историјски институт — Титоград, 1966;
- Чобелић, др Никола, *Политика и методи привредног развоја Југославије (1947—1956)*, Нолит, 1959, Београд;
- Даниловић Станко, *Банкарство у Црној Гори*, Банкарство бр. 10; Црногорске банке у 1929. год., Економист, бр. 7—8/1930;
- Ђоновић Никола, *Захтјеви Црне Горе, привредни-политички*, издање књижара „Хајдуковић“, 1936, Бар (Н. Б. СР Србије, инв. бр. II 12736, Београд);
- Ђуровић, др Мирчета, *Црногорске финансије 1860—1915*, 1960, Титоград; *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Историјски институт НР Црне Горе, 1958, Цетиње; *Формирање акционарских друштава у Црној Гори почетком XX вијека*, Историјски записи, 1959, Титоград;
- Енциклопедија Југославије, 2, Босна-Дио, МСМЛVI, Загреб, Издање и наклада лексикографског завода ФНРЈ, Загреб (обрађивачи Ђуровић др Мирчета и Меденица Спасоје);
- Извјештај Трговачко-индустријске и занатске коморе за 1935. год. Подгорица; Јовановић Блажо, *Извјештај о политичком раду ПК КПЈ за Црну Гору*, Реферат одржан на Оснивачком конгресу КП Црне Горе, 1948, Титоград;
- Календар са шематизмом Зетске области за просту 1925. годину, Цетиње, изд. Држ. штампарије Краљ. Срба, Хрвата и Словенаца;
- Калуђеровић Иво, *Новчани заводи у Црној Гори*, „Зета“ од 7. јануара 1935, Подгорица;
- Ласић — Шеат Милка, *О трговини и трговачком капиталу*, Рад, 1953, Београд;
- Мартиновић, др Душан, *Цетиње*, изд. „Обод“, 1977 год., Цетиње;
- Меденица Спасоје, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Графички завод — Титоград, 1959, Титоград;
- Марковић, др Мио, *Економска структура старе Југославије 1918—1941*. Накладни завод Хрватске, 1950, Загреб;
- Мартиновић, С. др Нико, *Црногорски задружни покрет „Сељачка самопомоћ“*, Историјски записи, књ. VIII, 1952, Цетиње; и „*Сељачко братство*“, J. 3. књ. IV, стр. 1—3, 1949, Цетиње;
- Општински гласник — Службени орган цетињске општине, 1921, 1922, Цетиње;
- Прерачунати подаци, Државни статистички уред ДФЈ, 1945, Београд (документација Републичког завода за статистику СР Црне Горе Титоград);
- Пејовић, др Ђоко, *Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним 1912. год.*, Историјски записи, књ. XI, 1955, Цетиње;
- Поповић, Л., *Цетиње (Историјски преглед)*, Наша земља, III, Цетиње и Црна Гора, 1927, Београд;

- Протокол трговачких дозвола, Издате и замијењене у 1919—1920. год. (Архив Црне Горе, Цетиње);
- Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), 1910, Цетиње;
- Правила Црногорске банке, Цетиње, Центр. библи. „Б. Црнојевић“ Цетиње (Инв. бр. 2268);
- Радовић, инж. Благота, *Привредне прилике у Црној Гори*, реферат на конгресу Комора и организација, 1929, Београд, изд. Зета, 1929, Подгорица (Архив Нар. библи. СР Србије II 12155—Д981 — Београд);
- Списак свих радњи у Цетињу, бр. 7986/1919, Архив Црне Горе, Цетиње;
- Списак обвезника који подлежу плаћању течевине и пореза на пословни промет на територији општине Цетиње за 1932. год., Архив Црне Горе, Цетиње;
- Списак трговачких радњи 1941; Списак кафана 1929, Суд општине Цетиње бр. 7147 од 19. 6. 1929, Архив Црне Горе, Цетиње;
- Проф. С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књ., изд. Библиографски завод ДД Загреб 1929;
- Трговачко-индустријска и занатска комора, Подгорица (начелству среза Цетиње, доставља се списак свих трг. и занатских радњи среза цетињског, бр. 176/31, од 21. 7. 1931);
- Томовић, Божидар, *Комуни у Црној Гори*, Правни зборник, 1—6, Подгорица, 1940;
- Трговачке и занатске радње на Цетињу — 1919, Архив Црне Горе, Цетиње;
- Удружење трговаца среза цетињског, Информације чланства, Цетиње, Архив Црне Горе, св. 8, Цетиње;
- Угричич, Миодраг, *Новчани систем Југославије*, Завод за изд. уџбеника СР Србије, 1967, Београд;
- Закон о уређењу варошкијех општина, к. с. Државна штампарија, 1903, Цетиње;
- Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе, Штампa, 1958, Титоград;
- Вујовић, др Димитрије-Димо, *Црногорски федералисти 1919—1929*, Црн. академија наука и умјетности, 1981, Титоград; *Уједињење Црне Горе и Србије*, Историјски институт НР Црне Горе, Обод, 1962, Цетиње;
- Вукчевић, др Ристо, *Развој привреде Црне Горе*, Економски факултет, 1974, Титоград;
- Вукчевић, др Ратко, *Туризам у привредном развоју Црне Горе*, 1977, Котор;
- Вулетић, Саво, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 1926, Подгорица;
- Вучковић, инж. Душан, *Прилог проучавању племенских, сеоских и братственичких шума у Црној Гори*, Шумски лист, 8—9, 1940, Загреб;
- Шкеровић, др Никола, *Црна Гора за вријеме првог свјетског рата*, Историјски институт НР Црне Горе, 1963, Титоград;
- Душан Вуксан, *Прва црногорска банка*, „Записи“, књ. III, Цетиње, (1928).
- Динко Франетовић, *Историја поморства и рибарства Црне Горе*, Ист. институт НРЦ Горе, 1960, Титоград.

Часописи

1. Ваљци, Никшић (1933—1934);
2. Ловћенски одјек, Цетиње (1925);
3. Записи, Цетиње (1927—1941);
4. Гласник Соколске жупе Цетиње, (1936—1938);
5. Гранит, Подгорица (1934—1935);
6. Млада Зета, Подгорица (1929);
7. Развршје, Никшић, (1932);
8. Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор (1934—1940).

Новине

1. Глас Боке, Котор (1932—1941);
2. Глас Зете, Подгорица (1928—1930);
3. Глас народа, Никшић, (1926—1929);
4. Глас Црне Горе, Подгорица (1939);
5. Епоха, Цетиње (1930—1931);
6. Зета, Подгорица, (1930—1941);
7. Зетски гласник, Цетиње (1931—1941);
8. Народни лист, Цетиње (1935—1939);
9. Наше село, Подгорица (1930—1935);
10. Ново доба, Цетиње (1919—1919);
11. Подгорички гласник, Подгорица (1921);
12. Слободна мисао, Никшић, (1922—1941);
13. Службени гласник — званични орган Зетске Бановине, Цетиње (1929—1937);
14. Трговачка ријеч, Цетиње (1925—1926);
15. Цетињски гласник, Цетиње (1929);
16. Цетињски одјек, Цетиње (1932—1933);
17. Црногорац, Подгорица (1924—1927);
18. Црногорски гласник, Београд (1937);
19. Ловћенски одјек, Цетиње (1934—1935);
20. Црногорски радикал, Подгорица (1923—1925);
21. Црна Гора, Цетиње (1920—1929);
22. Омладина, Цетиње (1926—1927).

Prof Dragiša Đoković

ECONOMIE DE CETINJE DE 1918 — 1941.
(RÉSUMÉ)

Cetinje appartient aux villes où la corrélation entre la ville et les alentours plus larges est particulièrement mise en relief car Cetinje a été depuis toujours/500 ans en arrière/le synonyme de la notion plus large de la ville même. Cela est dû au fait que nombreux sont ceux qui l'identifiaient avec le Monténégro et inversement — le Monténégro avec Cetinje. Et cela non sans raison, car Cetinje est une notion sublime-avec plusieurs significations soit comme une agglomération de ville, soit comme un notion: un pulseur difficilement mesurable des idées libérales sur nos espaces, un siège de la force créatrice spirituelle des Monténégrins un foyer des tendances générales du peuple, un trésor de l'héritage culturel et hystorique et la capitale de l'état monténégrin. Mais aussi une ville d'une économie et des activités économiques relativement modestes, on pourrait même dire pauvres jusqu'aux années 1950e de ce siècle.

Il y a plusieurs raisons pour un tel état de l'économie: des ressources naturelles relativement pauvres de Cetinje et de ses alentours plus larges (tant en terre qu'en ressources de la biosphère-minerais, eau, hydro-potential, terre labourable, flore et faune). Les autres conditions naturelles de cette

région ne sont non plus particulièrement favorables (climat, stabilité du sol, fertilité du terrain, disposition des cours d'eau et des précipitations etc.). Plus précisément, ici la nature n'a pas été généreuse.

De même, les forces productrices de Cetinje ont été (jusqu'aux années 1950e de ce siècle) mal développées (tant les moyens de travail que le niveau technico—technologique, potentiel énergétique, expérience productrice et industrielle, habitudes de travail, organisation, qualification de la partie de population capable pour le travail etc.). Si nous ajoutons encore: relations défavorables dans le procédé de production (système socio-économique capitaliste), état politique inenviable du Monténégro dans la Monarchie de Yougoslavie, surpeuplement agraire de la région de Cetinje, arriération marquée et pauvreté de la campagne, absence des surplus de marché plus élevés, des entreprises industrielles et des ouvriers, propre accumulation particulièrement insuffisante, sidite „capital fixe" pauvre (connaissance professionnelle) et autre — il est plus facile à comprendre la raison pour laquelle le développement général et économique de Cetinje (et aussi du Monténégro) a été, si non stagnant, très ralenti, ainsi que le Montégégro et Cetinje appartenaient aux parties les moins développées de la Monarchie de Yougoslavie.

Entre deux guerres Cetinje n'a pas eu de »vraies« entreprises industrielles (si l'on »néglige« une petite centrale électrique et le moulin à vapeur, ainsi que l'imprimerie qui avait plutôt une fonction culturelle qu'une fonction économique). Pour les investisseurs et les déposants potentiels des moyens financiers — Cetinje n'a pas pu être attirant dans cette période pour plusieurs raisons: position de transit défavorable, distance des sources d'approvisionnement des matières premières, manque de l'énergie et de l'eau industrielle, petites chances pour tirer un profit plus élevé des moyens investis, manque des fonds correspondants d'infrastructure indispensables à l'industrie, etc. Pour cette raison cette région a été le territoire de la migration traditionnelle. Les autorités de cette époque n'entreprenaient aucunes démarches démarches plus sérieuses pour renforcer le secteur public, pour attirer le capital d'un autre côté ou d'atténuer les problèmes économiques et sociaux au Monténégro et à Cetinje.

L'agriculture, quoique le domaine économique principal, a été très arriérée et pauvre. Outre le mode primitif du labourage, petite surface de la terre labourable, surpeuplement agraire, structure et composition de race défavorables du fond de bétail, culture des arbres fruitiers mal développée, ainsi que l'application des mesures agrotechniques — les surplus de marché étaient petits, les paysans trop endettés et le revenu de l'agriculture n'assurait pas même les conditions de vie plus modestes de la population de campagne.

Le commerce, l'industrie hôtelière et l'artisanat — dû à certaines conditions plus favorables de l'industrie et de l'agriculture (présence d'un grand nombre d'employés, de soldats, d'élèves, de touristes et de population de ville) — ont été un peu plus développés, bien qu'ils aient été en question de petits magasins de commerce, d'artisanat et hôteliers avec une mauvaise espace et un mauvais équipement technique, sans une espace moderne de vente et de stockage. Cependant, c' étaient des domaines économiques qui permettaient un embauchage tel-quel et l'acquisition du revenu.

L'activité de construction a été relativement animée entre les années 30e et 40e dû à la construction des édifices d'état et d'autres (édifices de la Bavnovina, appartements, lycée, abreuvoir, rout Cetinje—Budva, etc.).

En dehors de Cetinje, l'artisanat et le commerce ont été développés à Rijeka Crnojevića, ainsi que la pêche dans le lac de Scutari.

La guerre et l'occupation pendant la Deuxième guerre mondiale ont aggravé d'une manière significative l'état de l'économie de cette région, qui n'aura un succès et un développement significatifs qu'en Yougoslavie Nouvelle.